

Təqdimi, təxiri tutmayın nöqsan, Nöqsana məcburdur hər tarix yazan.

Nizami Gəncəvi

Nizami Gəncəvi əsərlərində bir çox tarixi mənbələrə istinad edir. "Xəmsə"də hər hansı bir hadisə haqqında məlumat verməzdən öncə mütləq tarixi xronikalara müraciət olunur. Müəllif əsərlərinin qəhrəmanları ilə tarixə şayəhat etdirməzdən öncə həmin hadisənin qaynaqlardakı təsviri ilə tanış olur, geniş məlumat toplayır, daha sonra tarixi xronikanı bədii biçimdə oxucusuna təqdim etmiş olur. Onun istinad etdiyi mənbələr sırasında müsəlman alimlərin əsərləri ilə yanaşı, xristian, yəhudi, hətta əski pəhləvi qaynaqları da var. Şair "İskəndərnamə" poemasında yararlandığı tarixi mənbələr haqqında belə yazır:

Mənbəşünas Nizami Gəncəvi

*Yeni tarixlərdən ziyadə
Yəhudi, Nəsrani və Pəhləvi tarixini aradım.
Hər bir kitabdan qiymətini seçdim,
Hər qabıqdan onun məğzini aldım.
Hər dildə olan xəzinələri topladım,
Onların hamısından bu dastanı yazdım.
Bu dillərdən ağah olanların
Dili tənədən azad olacaq.*

Bu qeyd Nizaminin əsərləri üzərində çalışma üslubunu ortaya qoymaqla yanaşı, onun tarixi faktlara necə həssaslıqla yanaşdığını da sərgiləyir. Şair eyni bir tarixi hadisə və ya şəxsiyyətlə bağlı fərqli məlumatlar əldə etdikdə onları bir-biri ilə müqayisə edir, ən doğru olanı, yaxud daha çox ağılabatanını əsərinə gətirir. Biz belə hallarla Nizaminin "Xosrov və Şirin"də Şirinin, "Yeddi gözəl"də ləhmidlər sülalesinin, "İskəndərnamə"də İskəndərin mənşəyi haqqında bilgiler verilərək qarşılaşırıq.

Şair əsərlərində bəhrələndiyi islam tarixçilərinin adlarını çəkir, istifadə etdiyi müsəlman mənbələrini yeri gəldikcə xatırladır. Lakin qədim yunan və roma qaynaqlarını isə konkret deyil, ümumi şəkildə xatırladır. Fikrimizcə, bunun səbəbi onlardan bilavasitə istifadə etməməsidir. Yəni Nizami bezi daha qədim mənbələrlə tərcümədə tanış olduğundan, onlardan bilvasitə yararlandığından belə edir.

Nizaminin əsərlərindəki tarixi faktlar onun mütəmadi istinad etdiyi islam mənbələri sırasında IX-X əsrlərdə yaşamış Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbərinin "Tarixi-Təbəri" adı ilə məşhur olan "Tarixül-üməmi ər-rusul, əl-xüləfa vəl-muluk" əsərini, X əsr müəllifi Bəlamı əbu Əlinin Təbəri "Tarix"inin tərcüməsi kimi tanınan "Tarixi-Bəlamı" əsərini, X-XI əsr ensiklopediyaçı alimi Əbu Reyhan əl-Biruninin "Xalqların tarixi" kimi əsərlərin olduğunu göstərir. Şair poemalarında istinad elədiyi qaynaqları bəzən açıq şəkildə göstərir. Məsələn, "Yeddi gözəl"də istifadə etdiyi ilkin mənbələr barədə deyir:

*Yenə də gizli kitabları aradım ki,
Dünyanın hər yerinə dağılmışdı.
Buxari və Təbərinin əlyazmalarındakı
Ərəb və dəri dilində deyilmiş sözləri
Və başqa dağınıq nüsxələri ki,
Müxtəlif xəzinələrdə saxlanırdı,
Əlimə düşən vərəqləri
Hamısını bir bağlamaya yığdım.*

Akademik Teymur Kərimli "Nizami və tarix" monoqrafiyasında yazır: "Təbəri tarixini əsas qaynaq kimi götürməklə, Nizami İbn əl-Müqəffə, İbn Qüteybə, Səalibi, Həməzə İsfəhani, Nizamülmülk və b. Şərqi müəlliflərinin əsərlərindən istifadə etmişdir". Lakin şair bezi hallarda özündən əvvəlki şairlərin - Firdovsi, Dəqiqi, Sənai kimi ustad sənətkarların yaradıcılığından, İbn Qüteybə, Səalibi, Həməzə İsfəhani kimi məşhur tarixçilərin əsərlərindən yararlandığı zaman istifadə etdiyi mənbənin adını dəqiq göstərmir. Bunu bir müəmma kimi qarşımıza qoyur. O, "söz sahibi" şəklinə nişanverici ifadələrdən, bəzən isə xüsusi təlimlərdən istifadə etməklə əsərindəki hər hansı bir konkret fikrin ilkin mənbəsinin olduğuna işarə etmiş olur.

Yazılı qaynaqlarla yanaşı, şairin istinad mənbələri sırasında kökü qədimlərə dayanan ağız ədəbiyyatı nümunələri: türk dastanları və digər xalqların folklor nümunələri də var.

AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı "Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasının türk qaynaqları" məqaləsində şairin yaradıcılığının mənbələri sırasında yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin əsərlərindən, tarixi xronika və yazılı qaynaqlardan bəhrələnməklə yanaşı, türk xalqlarının söz sənətində mühüm yer tutan şifahi xalq ədəbiyyatı ünsürlərinin - epik düşüncə məhsulu olan nümunələrin təsiri də olduğu qeyd olunur. Alim yazır: "... böyük şair Şərq xalqları içərisində geniş yayılmış tarixi əsaslı rəvayət, əfsanə və başqa xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə də yaxından tanış olmuşdur. Nizami irsinin qaynaqlandığı belə mənəvi sərəvətlər içərisində şairə daha doğma olan qədim türk abidələri və türk xalqları folklorunun da öz yeri var".

Nizami mənbələri sırasında bu gün bizə bəlli olmayan, lakin onun konkret müraciət etdiyi itirilmiş yazılı mənbələr də var. Məsələn, "Xosrov və Şirin" ilə bağlı Bərdə əlyazması.

Bununla yanaşı, "Xosrov və Şirin"nin mənbələri sırasında şairin adını çəkmədiyi lakin elm aləminə məlum bezi qaynaqların olduğu da güman edilir. Məsələn, Sebeosun "İmperator İraklin tarixi", Feofilakt Simokattın "Tarix" əsəri, Musa (Moisey) Kalankatlinin "Alban ölkəsinin tarixi", fikrimizcə, belələndəndir.

Elə hallar da olur ki, Nizami əsərlərində artıq çoxdan itirilmiş, yalnız xronikalarda haqqında məlumat qalan qədim mənbələrin adına rast gəlinir. Məsələn, Nizami Maninin "Ərjəng"i, Babil münəccimi Təvkr Babilininin "Təngəluşa"sı kimi qədim yazılı qaynaqların adını çəkir. Bu isə şairin geniş mütaliə dairəsindən xəbər verir.

Yekun olaraq onu deyə bilərik ki, "Xəmsə"nin tarixi mövzuda işlənmiş məsnəvilərinə nəzər saldıqda Nizaminin tarixi mənbələrə necə həssas yanaşdığını, bu əsərlərdə hər hansı bir tarixi hadisədən və ya tarixi şəxsiyyətdən danışarkən eşitdiklərini ilkin qaynaqlara müraciət edib dəqiqləşdirdiyini, hətta mənbələrdə bir faktla bağlı bir neçə fərqli versiya ilə qarşılaşdıqda ən doğrunu təyin etmək üçün əsl tarixçi kimi xüsusi mənbəşünaslıq tədqiqatı apardığını görürük. Bundan əlavə, Nizaminin onu maraqlandıran mənbələr üzərində illərlə araşdırma apardığını düşünürük. Belə ki, şairin yaradıcılığının ilkin dövründə müraciət etdiyi bir tarixi mənbədən sonralar digər əsərlərində də istifadə etməsi, onu müqayisələrə cəlb etməsi bunu söyləməyə əsas verir. Nəhayət, bütün bunlar dahi Nizamini bir mənbəşünas kimi də xarakterizə etməyə əsas verir.

Əzizəgə NƏCƏFZADƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent AMEA Məhəmməd Füzuli
adına Əlyazmalar İnstitutunun
elmi katibi